

Šiame numeryje:

PEN klubo suvažiavimas Prancūzijoje: dienotvarkėje nepamiršta ir Lietuva.

„I Laisvė“ verpetuose: prisiminimai ir įspūdžiai iš spaudos darbo vokiečių okupacijoje.

A. D. Hope eilėraštis: australas poetas apie Australiją.

Apie Antaną Vanagaitį koncerto proga: kaip žmogų ir kaip kūrėją pažinojusį atsiliepimai.

Nauji leidiniai.

„I LAISVĖ“ VERPETUOSE

Prisiminimai ir įspūdžiai iš spaudos darbo vokiečių okupacijoje

N. BŪTAUTAS

Ne vienam, pogrindyje veikiančiam, rūpėjo kaip nors sutelkti vieningam darbui įvairius pogrindžio lapelių leidėjus, nes 1940 m. rudenį, ypač po vad. Spalio revoliucijos minėjimo, tų visokių lapukų, ranka ir mašinėlė rašytų, buvo didelė gausa. Ypač jų daug paruošdavo moksleiviai, juos rašydami ranka per kalnę, kiti vėl piešdami ir t.t., bet jie buvo neat-sargūs, nemaža pakliūdavo į NKVD rankas, kuri mokėjo juos paskui panaudoti savo neatsargių draugų sekimui. Ir tuos suimtuosius NKVD „apdirbdavo“ įvairiais kankinimais.

1941 m. vasario mėn., suėmus Kaune vėl keliolika neatsargių studentų, buvo susirūpinta pradėti leisti pagrindinį spausdintą laikraštuką ir lapelių, kuriais būtų galima įspėti lietuvius, neatsargius jaunuolius nuo tokių lapelių, jų nuolat paruošiamų, žygių, o kartu ir pradėti koordinuoti patį pogrindį. Tada ir iškilo sunkus reikalas: kur gauti ranka renkamojo smulkaus raidyno ir kitų priemonių, būtent — kaip pasivogti tokio raidyno iš spaustuvų ir pan. Nepr. Lietuvos laikais, kada raidynas veik nebuvo saugomas, t.y. jį saugodavo tik patys savo reikalus gindami spaustuvėlių savininkai, tai spaustuvėse dirbą slapsti komunistai ir jų bendrai pakankamai suvagiavo ir kišenėse išnešdavo reikalingo raidyno kiek tik kam reikia. Dabar raidynas buvo labai saugomas jau ir slapčių seklių tiek didesnėse spaustuvėse, tiek vad. artelėse dažnai išėina spaustuvės darbininkai iškratomi ir griebiami už kelias tik surastas raides. Bet vis jungiant buvusias smulkias spaus-tuves, jas suklipojant, darbininkai mums aprūpino raidyną, kuris buvo išvežtas į vieną Pakauinės sodybą, buvusį šio kio tokio reparianto ūkeli — sodybėlę, kuris paliko ir savo šunelį; jisai buvo tikras ruošiamosios spaustuvėlės ir to ūkelio sargas; jis buvo 1941.VI pradžioje vokiečių karių ryšininkų sugriebtas ir paimtas Didž. Reicho „tarnybai“, įsodintas į sunkvežimį ir išsiųstas. Taip jau 1941 m. gegužės mėn. gale turėjome tai spaustuvėlei gal ir visa, net ir popieriaus iš buv. Spindulio spaustuvės, kurį parpi-no nusivylęs darbininkų valdžia vienas spaustuvės darbininkas. Tuomet mūsų šunelį reikėjo įdarbinti: pora vyrų kėlėsi pramokti rinkti raides ir pan., nors tada vieną jų ištiko didi nedalia: nuvažiavo į savo draugo vestuves, o grįžtantį namo su draugais suėmė NKVD, kurį iš Kauno kalėjimo išvežė ir sušaudė prie Červenės. Taip dingio mūsų A.B., kurio Kauno kalėjime likusius dokumentus ir kelis rublius po karo, jau 1941 m. liepos mėn. gale, mums perdavė Jonas Rimašauskas, tuo metu dirbęs Kauno s.d. kalėjimo raštinėje ir šiek tiek galėjęs papasakoti apie tuos suimtuosius bei jų likimą. Pastebėjus, kad NKVD labai stropiai seka mūsų šunelio ūkelį, buvo susilaikyta pradėti ten ką nors spausdinti, nors iš likusių tardymo duomenų Kauno kalėjime ir kt. nebuvo jokių užuominų, kad A.B. suimtas dėl ryšių su būsima pogrindžio spaustuvė, bet kažkieno įskystas už trumpą pašaipos dainelę:

Sesute jauna, tau sakiau, nebus gyventi mums lengviau... Dar 1941 m. gegužės mėn. gale buvo vienas pasitarimas Kaune — Sančiuose, kur apšnekėti kiek smulkiau tolimesni spaudos reikalai. Jei prasidėtų karas, pavyktų užimti kokią spaustuvę, tai kas

nebebuvo traukinio į vakarus, Telšių pusėn, tik Joniškio link. Kaune sukilėliams paėmus jau Kauno radijo stotį ir prabilus apie sukilimą, Jonas Virbickas patvoriais ir pakiemais pasiekė „Žaišiol“ dar nežinoma, koks likimas ištiko tuos mūsų šešis jaunuolius, numatytus spaudos darbui; jie visi 1941 birželio 14-15 (šeštadienį ar sekmadienį) buvo sugrūsti į gyvulinis vagonus Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje ir Vilniuje. Taip pat buvo didelis mums smūgis, kad stud. Antanas Žyvatkauskas žuvo Kaune sukilimo dienomis, kuris buvo judrus ir būtų labai geras pagalbininkas spaudos darbams, ypač kai vienas kitas iš numatytųjų turėjo iš Kauno dingti dar gegužės mėn. gale ir slapstėsi Žemaitijoje; sukilimui prasidėjus, jų nė vieno nebuvo Kaune ir greit negalėjo atvykti, bet įsijungė į vietos spaudos darbą.

Paskutinis spaudos reikalais pasitarimas, jau tik trejetuko, nes stud. med. Bronius Stasiukaitis negalėjo, budėjo prie ligonio, buvo 1941.VI.21 vakare pas Joną Virbicką (jis 1944 ar 1945 m. sunaikintas Utenos, pagal kitus — Ukmergės kalėjime), Kaune. Tuomet jau buvo aiškios karo išvakarės, nes jau porą dienų buvo aptemdyti kai kurie miestai. Po pasitarimo jis palydėjo mane į Kauno gelžkelio stotį, kad galėčiau dar sekančiu traukiniu išvažiuoti Telšių link. Traukinys pajudėjo, jau Kauno areodroma bombardavus. Mūs visus įspėjo nesišvalgyti pro langus ir nežūrėti pro duris, milicininkai neleidė išlipti, jei kuris iš norėjome, nors nesuvokėme dar „manevrų“ tikrovės, kuri paaiškėjo tik Zoknių areodroma privažiavus, nes mūsų traukinys nėrė į šiaurę, o atsiradę keli NKVD vyrai neleidė smulkiau tolimesni spaudos reikalai. Jei prasidėtų karas, pavyktų užimti kokią spaustuvę, tai kas



Vytauto Didžiojo Kultūros ir Karo muziejaus bokštas su liūtais prie pagrindinio įėjimo muziejun nepriklausomybės metais Kaune. Nuotrauka V. Maželio.

nebebuvo traukinio į vakarus, Telšių pusėn, tik Joniškio link. Kaune sukilėliams paėmus jau Kauno radijo stotį ir prabilus apie sukilimą, Jonas Virbickas patvoriais ir pakiemais pasiekė „Žaišiol“ dar nežinoma, koks likimas ištiko tuos mūsų šešis jaunuolius, numatytus spaudos darbui; jie visi 1941 birželio 14-15 (šeštadienį ar sekmadienį) buvo sugrūsti į gyvulinis vagonus Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje ir Vilniuje. Taip pat buvo didelis mums smūgis, kad stud. Antanas Žyvatkauskas žuvo Kaune sukilimo dienomis, kuris buvo judrus ir būtų labai geras pagalbininkas spaudos darbams, ypač kai vienas kitas iš numatytųjų turėjo iš Kauno dingti dar gegužės mėn. gale ir slapstėsi Žemaitijoje; sukilimui prasidėjus, jų nė vieno nebuvo Kaune ir greit negalėjo atvykti, bet įsijungė į vietos spaudos darbą.

Paskutinis spaudos reikalais pasitarimas, jau tik trejetuko, nes stud. med. Bronius Stasiukaitis negalėjo, budėjo prie ligonio, buvo 1941.VI.21 vakare pas Joną Virbicką (jis 1944 ar 1945 m. sunaikintas Utenos, pagal kitus — Ukmergės kalėjime), Kaune. Tuomet jau buvo aiškios karo išvakarės, nes jau porą dienų buvo aptemdyti kai kurie miestai. Po pasitarimo jis palydėjo mane į Kauno gelžkelio stotį, kad galėčiau dar sekančiu traukiniu išvažiuoti Telšių link. Traukinys pajudėjo, jau Kauno areodroma bombardavus. Mūs visus įspėjo nesišvalgyti pro langus ir nežūrėti pro duris, milicininkai neleidė išlipti, jei kuris iš norėjome, nors nesuvokėme dar „manevrų“ tikrovės, kuri paaiškėjo tik Zoknių areodroma privažiavus, nes mūsų traukinys nėrė į šiaurę, o atsiradę keli NKVD vyrai neleidė smulkiau tolimesni spaudos reikalai. Jei prasidėtų karas, pavyktų užimti kokią spaustuvę, tai kas

nebebuvo traukinio į vakarus, Telšių pusėn, tik Joniškio link. Kaune sukilėliams paėmus jau Kauno radijo stotį ir prabilus apie sukilimą, Jonas Virbickas patvoriais ir pakiemais pasiekė „Žaišiol“ dar nežinoma, koks likimas ištiko tuos mūsų šešis jaunuolius, numatytus spaudos darbui; jie visi 1941 birželio 14-15 (šeštadienį ar sekmadienį) buvo sugrūsti į gyvulinis vagonus Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje ir Vilniuje. Taip pat buvo didelis mums smūgis, kad stud. Antanas Žyvatkauskas žuvo Kaune sukilimo dienomis, kuris buvo judrus ir būtų labai geras pagalbininkas spaudos darbams, ypač kai vienas kitas iš numatytųjų turėjo iš Kauno dingti dar gegužės mėn. gale ir slapstėsi Žemaitijoje; sukilimui prasidėjus, jų nė vieno nebuvo Kaune ir greit negalėjo atvykti, bet įsijungė į vietos spaudos darbą.

Paskutinis spaudos reikalais pasitarimas, jau tik trejetuko, nes stud. med. Bronius Stasiukaitis negalėjo, budėjo prie ligonio, buvo 1941.VI.21 vakare pas Joną Virbicką (jis 1944 ar 1945 m. sunaikintas Utenos, pagal kitus — Ukmergės kalėjime), Kaune. Tuomet jau buvo aiškios karo išvakarės, nes jau porą dienų buvo aptemdyti kai kurie miestai. Po pasitarimo jis palydėjo mane į Kauno gelžkelio stotį, kad galėčiau dar sekančiu traukiniu išvažiuoti Telšių link. Traukinys pajudėjo, jau Kauno areodroma bombardavus. Mūs visus įspėjo nesišvalgyti pro langus ir nežūrėti pro duris, milicininkai neleidė išlipti, jei kuris iš norėjome, nors nesuvokėme dar „manevrų“ tikrovės, kuri paaiškėjo tik Zoknių areodroma privažiavus, nes mūsų traukinys nėrė į šiaurę, o atsiradę keli NKVD vyrai neleidė smulkiau tolimesni spaudos reikalai. Jei prasidėtų karas, pavyktų užimti kokią spaustuvę, tai kas

nebebuvo traukinio į vakarus, Telšių pusėn, tik Joniškio link. Kaune sukilėliams paėmus jau Kauno radijo stotį ir prabilus apie sukilimą, Jonas Virbickas patvoriais ir pakiemais pasiekė „Žaišiol“ dar nežinoma, koks likimas ištiko tuos mūsų šešis jaunuolius, numatytus spaudos darbui; jie visi 1941 birželio 14-15 (šeštadienį ar sekmadienį) buvo sugrūsti į gyvulinis vagonus Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje ir Vilniuje. Taip pat buvo didelis mums smūgis, kad stud. Antanas Žyvatkauskas žuvo Kaune sukilimo dienomis, kuris buvo judrus ir būtų labai geras pagalbininkas spaudos darbams, ypač kai vienas kitas iš numatytųjų turėjo iš Kauno dingti dar gegužės mėn. gale ir slapstėsi Žemaitijoje; sukilimui prasidėjus, jų nė vieno nebuvo Kaune ir greit negalėjo atvykti, bet įsijungė į vietos spaudos darbą.

vėliau gavau iš J. Virbicko mūsų archyvų ir kt. reikalams, nes jis sau buvo jų pasilikęs ar ne po 15 egz. Toliau „I Laisvė“ leidimas darėsi lyg paprastas, nes kol atvyko į Kauną vokiečių kariuomenės daliniai, „I Laisvė“ neturėjo jokios cenzūros, nors iš Kauno miesto komendantūros buvo pageidauta, kad jie nori pirma visą medžiagą pamatyti, bet J. Virbickas surinktos medžiagos neturėjo laiko nunešti cenzūroti, antra, jis buvo aplamai prieš visokias cenzūras, nes turėjo daug nemalonių reikalų dirbdamas „Židinyje“ ir kt. Taip pirmasis, visų laidų, pasirodęs 1941 m. birželio mėn. 24 d. „I Laisvė“ numeris tikrai neturėjo jokios cenzūros, kuri ją labai suvaržė jau vokiečiams įvygiavus į Kauną. Tada Jonui Virbickui reikėjo labai gudriai suktis, kad šis tas prailaužtų ir mūsų reikalais.

Vokiečių pažabota

[Žygiavus vokiečiams į Kauną, tuojau iš Kauno radiofono vienas ar ne kažkoks jų gefreiteris ar leitenantas pasigyrė, kad „amžiais vokiškas Kauen jau išvaduotas“, taigi ji išvadavo jau vokiečių kariuomenė, kai šiame mieste tikrai nebebuvo raudonosios armijos dalinių; jis visas buvo sukilusių lietuvių atsikovotas ir išvalytas, dėl Kauno miesto tuo metu kovose vokiečiai ne tik nežuvo, bet ir nepalaido nė vieno šūvio, ir Kauną jie įžygiavo triumfiniu žingsniu, kaip seniau grįžę romėnai pražygiuodavo senovės Romoje triumfo arką. Ir jų pirmasis ant sienų iškabintas tebuvo vien vokiškas atsišaukimas: „Wer plundert, wird erschossen!“, atrodo, taikytas grynai patčių vokiečių kareivių reikalams, nes vėliau savo visus atsišaukimus jau skelbė ne tik vokiškai, bet ir vietos kalba, pvz. lietuvių, latvių ir kt.

Tomis dienomis dar nebuvau pasiekęs Kauno, tai pirmųjų vokiečių žaboklių „I Laisvė“ nežinau, jų nemačiau. Iš paties J. Virbicko ir St. Selėno gerai žinau, kad buvo gana neįtikėtina sunkūs, reikėjo J. Virbickui dažnai bėgioti į vokiečių cenzūrą ir aiškintis. Negalimai pasakyti ir kada buvo pareikalauta visa „I Laisvė“ numerio medžiaga „perverst“ vokiškai ir drauge atnešti su surinkta spausdinti bei sulaužyta puslapiais medžiaga. Tie visi vertimai „I Laisvė“ žiauriai įjovė, nes gerų vertėjų tuo metu tikrai stokojo; jie dažnai turėjo vertėjauti tuo metu dar mūsų atstatomose įstaigose ir pan. Gerai menu, kad svarbiausią „I Laisvė“ medžiagos dalį nunešdavo rašytojai, „Aukštųjų Simonių likimo“ autoriui, Ievai Simonaitytei, kuri gyveno Putvinskio g-vėje ir buvo tikrai puiki vertėja, o, svarbiausia, parinkdavo sinoniminį žodį švelniausia ir gana suktai reikšme, kad vokiečių cenzorius dėl tokio žodžio neužsisiojotų. Ieva Simonaitytė ir J. Virbickas, sąsitarę, kad vokiečiai daug plonybių nesupras; J. Virbickas jai be pinigų mokėjo šiek tiek ir sviestų, kurio gana greit tiems reikalams pradėjo gauti iš įvairių šaltinių. Koks pirmasis cenzorius buvo, šiandien po pavardės nepriimu; jis buvo ar ne Wisocki, iš Samario, su aiškiai slaviška pavarde, labai išauklėtas ir mėgstantis muziką žmogus. J. Virbickas su juo kažkaip surado kalbą, padovanavo jam vokišką P. Weber, Wilna, 1917?, apie Vilniaus meno paminklus, nors buvo nusinėjęs Vorobjovą, bet neišdrįso pasiūlyti, nes Pribacio(?) leidinys ir vėliau kėlis kartus suminėjo jo prasitarimus, kurie nebuvo visai naciški. Tas, palyginti, geras cenzorius, atrodo, pašauktas iš atsargos, liepos mėn. gale, o gal jau rugpjūčio mėn. pradžioje buvo iš Kauno pasiųstas į Suomijos frontą, o išvažiuodamas J. Virbickui prasitaręs, kad fronte būti kareiviui net saugiau kaip cenzoriumi, kas vėliau ir ne vienam pasitvirtino...

(Nukelta į 2 psl.)

Kertinė Parasė

PEN klubo suvažiavimas Prancūzijoje

Rugšėjo 22-23 dienomis Lijoje, Prancūzijoje, įvyko Tarp-tautinio PEN klubo 45-ies suvažiavimas, kuriame paminėta pasaulinės rašytojų organizacijos deimantinė sukaktis. Dalyvių sąrašuose nebuvo lietuvių rašytojų atstovų, bet dienotvarkėje Lietuvai nepamiršta: suvažiavimo išvakarėse išleistas pranešimas apie visame pasaulyje kalinamą masę rašytojus, kuriame daug vietos skiriama ir lietuviams. Pranešimą paruošė PEN kalinamųjų rašytojų komitetas, kuris stengiasi atkreipti pasaulio dėmesį į rašytojus ir publicistus, įskaitant savilaidinės spaudos darbuotojus, kurie yra kalinami už jų idėjas.

Pranešimo įvade Kalinamųjų rašytojų komiteto pirmininkas Michael Scammell rašo, kad Sovietų Sąjunga tebėra šalis, kurioje nepaprastai sunku būti rašytoju. Pastaraisiais mėnesiais nuteista dar daugiau rašytojų — „ypač Lietuvoje“. Dabar sovietiniuose lageriuose ir kalėjimuose sėdi 34 rašytojai ir publicistai, daugiau kaip bet kada nuo Kalinamųjų rašytojų komiteto įsteigimo 1963-iais metais. Prie pranešimo pridėta Sovietų Sąjungoje kalinamųjų rašytojų ir publicistų sąrašas randame 14-os ukrainiečių, 9-į rusų, aštuonių lietuvių, vieno esto (Marto Niklaus) ir vieno armėno pavardes.

Scammell informuoja apie Vytautą Skuodį, Gintautą Iešmantą ir Povilą Pečiūną. Taip pat minimi Viktoras Petkus, Petras Lukoševičius, Julius Sasnauskas, Algirdas Statkevičius ir Antanas Terleckas. Tarybų Sąjungoje kalinami rašytojai ir publicistai išvardinami pagal jų tautinės respublikas, o ne bendroje „sovietinėje“ sudėtyje, kaip ankstesniuose pranešimuose. Komiteto pirmininkas paaiškina, kad jis padarė tą pakeitimą, atsižvelgdamas į išievių PEN centrų argumentus: „Toks jų pristatymas racionalus ir prasmingas“, rašo Michael Scammell, „ypač kadangi tiek daug tų rašytojų

kalinami už savo tautiskumą ir tautinės kultūros gynimą“.

Pranešime taip pat reiškiamas susirūpinimas padėtimi Čekoslovakijoje. Gegužės mėnesį ten buvo suimti 26 žmogaus teisių gynėjai, įskaitant rašytojus, žurnalistus bei istorikus. Dauguma jų yra Chartos -77 sąjūdžio dalyviai. Manoma, kad jiems rengiamas teismas — spektaklis, kur jie bus apkaltinti diversija ir neteisėtais ryšiais su sve-timomis valstybėmis. Išraiškos laisvę imta labiau varžyti ir Jugoslavijoje, kur keli rašytojai laukia teismo ar atsakymų į jų apeliacijas. Tarp-tautinis PEN klubas tikisi, kad jugoslavų valdžia jiems bus nuolaidi, ypač, kad Jugoslavijos PEN centras pasisiūlė su-ruošti 1982-ųjų metų tarp-tautinės rašytojų organizacijos suvažiavimą. Pranešime priduriama, kad Jugoslavija, po jos buvusio valstybės vado mirties, pastebimai pergyvena netikrumo laikmetį.

Azijoje pranešimas išskiria Vietnamą, kur kalinami 67 rašytojai ir publicistai. Vientelės pragiedrulys, kad pagerėjo ryšiai tarp PEN klubo ir Vietnamo valdžios organų. Rašytojų teismai įvyko Pietų Korėjoje ir Taivane. Areštai ir egzekucijos tebesitęsia Irane. Afrikos kontinentinė rašytojų suėmimais ir ištėrimais ypač pasižymėjo Pietų Afrikos valstybė. Pietų Amerikoje padėtis stabilizuojasi, bet Argentinoje 30 rašytojų ir publicistų tebėra už grotų, 9 buvo pagrobti ir dingo be žinios. Panašiai su rašytojais elgiasi ir Kubos vyriausybė — tarp-tautinės rašytojų organizacijos žiniomis, ten kalinama 14 rašytojų. Tokių niūrų vaizdą priešia PEN klubo Kalinamųjų rašytojų komiteto naujas pranešimas.

Nors PEN klubo paskirtis literatūrinė, suvažiavimo rezoliucijų ir uždavinių sąrašas didelę vietą užima šiandienos politinės problemos. Apie tai byloja ir pagrindinė suvažiavimo tema: *Literatūra — viltis krizių siaubiamam pasauliui.* (Nukelta į 2 psl.)

